

Van nieuwe christenen tot nieuwe joden

In de zeventiende eeuw had zich in Amsterdam een bloeiende joodse gemeenschap gevestigd. Ze waren actief in de handel en genoten als religieuze gemeente internationaal gezag. In oorsprong kwamen zij uit Portugal. Opvallend is dat de meesten formeel niet joods waren. Het waren verplicht bekeerde christenen die dikwijls vervreemd waren van hun joodse achtergrond. Die (her)ontdekten ze in de Republiek.

Kleio gaat wat dieper in op de verplichte voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *Ontstaan van de Portugees-Israëlitische Gemeente in Amsterdam*.

Bart Wallet is als historicus verbonden aan de Vrije Universiteit en aan het departement van Hebreeuwse en Joodse Studies van de Universiteit van Amsterdam.

De geschiedenis van de Portugees-joodse gemeenschap in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden begon met katholieken. Portugees-katholieken om precies te zijn. Aan het eind van de zestiende eeuw doken op verschillende plekken in de gewesten Holland en Zeeland kleine groepen Portugees-katholieken op. Zij vestigden zich in de Republiek, gedreven door een mix van factoren. Het was duidelijk dat de zich op zo verrassende wijze vrijvechtende Republiek een economi-

sche grootmacht in de dop was. Daarnaast zaten veel Portugees-katholieken in handelsnetwerken met de grote Portugees- en Spaanse koloniale rijken en wilden zij zo dicht mogelijk op de afzetmarkt in Noordwest-Europa zitten. Deze economische factoren maakten een vestiging van Portugees-katholieke kolonies in de Republiek tot een must. Producten uit de koloniën konden nu via een havenstad als Amsterdam geïntroduceerd worden op de Nederlandse en Duitse markten.

Naast economie speelde nog een andere factor een rol. In het moederland Portugal was de inquisitie actiever geworden in het controleren of de bevolking zich wel daadwerkelijk in alles voegde naar de opvattingen en gebruiken van de rooms-katholieke kerk. Met name afstammelingen van joodse families die zich honderd jaar eerder onder dwang tot het katholicisme hadden bekeerd, lagen onder een vergrootglas. Het idee was dat sommigen nog altijd

Huwelijksplechtigheid bij Portugees-joden, door (het atelier van) Bernard Picart, 1723. Rijkmuseum Amsterdam.

judaiseerden, joodse gebruiken in stand hielden. Mede onder marteling verkreeg de inquisitie bekennissen. Sommigen konden boete doen en opnieuw in de katholieke gemeenschap opgenomen worden, anderen eindigden op de brandstapel. Met name in families waarvan leden op deze manier werden opgepakt, was onrust over de religieuze dwang van de inquisitie een extra reden om uit te zien naar een woonplaats buiten Portugal.

‘Nieuwe joden’

Toch betekende dit niet dat degenen die in Portugal bekendstonden als ‘nuevos cristianos’ (nieuwe christenen), bij aankomst in de Republiek direct joods werden. Aanvankelijk bleven zij gewoon katholiek. Gaandeweg realiseerden zij zich echter terecht te zijn gekomen in een land waarin het katholicisme juist naar het tweede plan werd gedreven. Hierdoor moesten zij, net als alle andere inwoners van de Republiek, hun religieuze identiteit opnieuw tegen het licht houden: wilden zij katholiek blijven, zich tot een van de protestantse groepen bekennen, of nog iets anders kiezen? Een deel van de Portugese kooplieden verkoos katholiek te blijven, enkelen wilden niet opnieuw bij een minderheid behoren en kozen voor het protestantisme. De meesten kwamen uiteindelijk echter uit op een tamelijk verrassende keus: zij wilden joods worden.

De religieuze mobiliteit die rond 1600 ontstond, opende de mogelijkheid voor een uniek fenomeen.

Gedurende de middeleeuwen was het altijd mogelijk om van jood christen te worden, maar het omgekeerde was uitgesloten. Nu echter iedereen zijn religieuze identiteit moest kiezen, ontstond in de Republiek ook de optie om joods te worden. Dat was wat de meeste Portugese kooplieden en hun families deden: van ‘nieuwe christenen’ werden zij nu ‘nieuwe joden’.

‘Wilden zij katholiek blijven, zich tot een van de protestantse groepen bekennen, of nog iets anders kiezen?’

Van het jodendom wisten zij vrijwel niets. Hun etnische identiteit was bewaard gebleven doordat zij als ‘nieuwe christenen’ op het Iberisch Schiereiland waren aangemerkt, maar contact met levende joodse gemeenschappen was al enkele generaties lang afwezig. De enige kennis die zij over het jodendom hadden was via polemische christelijke boeken gericht tegen het jodendom. Velen hadden bovendien een duidelijk katholiek zelfbeeld, waarin pas door de inquisitie scheurtjes kwamen. Geleidelijk aan, in een proces van zo’n tien jaar, kwam het tot een breuk. De rabbijnen die eerst uit Emden en later uit Venetië en Marokko werden gehaald om de nieuwe joodse gemeenschap te leiden, wisten niet wat zij aantrouwen. De meest basale aspecten van het joodse leven moesten de Amsterdamse Portugese ‘nieuwe ►

Interieur van de Portugese synagoge in Amsterdam, door Emanuel de Witte, 1680. Rijksmuseum Amsterdam.

Amsterdam kreeg in de zeventiende eeuw een internationale uitstraling. Ook voor de Portugees-joodse diaspora werd zij een 'hoofdstad'. Jan van der Heyden, Louvre, Parijs.

joden' aangeleerd worden. En ook al waren ze joods geworden, op veel thema's bleef het katholieke verleden doorwerken. Met Spaans- en Portugeestalige boeken, expliciete preken in de synagoge en disciplinerende maatregelen probeerden de rabbijnen de nieuwe gemeenschap joods op te voeden. Pas geleidelijk aan slaagden zij in deze taak.

Rijke identiteit

De Amsterdamse Portugeese joden waren 'nieuwe joden' in nog een ander opzicht. Met hun overstap van katholicisme naar jodendom was plotseling een unieke joodse gemeenschap ontstaan. Overal in de wereld bewogen joden zich vooral in de onderste klassen van de samenleving. Ze waren uitgesloten van veel economische en politieke mogelijkheden en werden gediscrimineerd. Nu was er opeens een joodse gemeenschap die bestond uit kooplieden die zich voor een groot deel in de beter gesitueerde lagen van de bevolking bevonden. Ze hadden internationale handelsnetwerken, waren opgeleid op de beste scholen van Europa (bij de jezuiten) en waren verzet op theater, literatuur en muziek.

Onder wetenschappers woedt een discussie over de identiteit van deze 'nieuwe joden'. Sommigen, zoals Miriam Bodian, betogen dat er sprake was van een 'split identity', een conflictueus geheel, waarin de

joodse religieuze en de seculiere Iberische cultuur scherp met elkaar schuurden. Anderen, waaronder Daniel Swetschinski, spreken echter van een 'patchwork culture', een harmonieus geheel waarin joodse, Iberische en gaandeweg ook Nederlandse invloeden samenkwamen en met elkaar de rijke identiteit uitmaakten van de Amsterdamse Portugeese jood. Swetschinski's opvatting wordt momenteel door de meeste wetenschappers omarmd.

Dit laat onverlet dat de manieren waarop individuele Portugeese joden invulling gaven aan hun identiteit scherp uiteenliepen. Een zich vormende religieuze elite conformeerde zich aan de regels en gebruiken van het nieuwe jodendom, maar een flinke groep was minder overtuigd. Velen ontwikkelden de gewoonte om twee namen te hebben: een joodse naam die gebruikt werd in Amsterdam en in andere joodse gemeenschappen zoals in Londen en Hamburg, en een christelijke Iberische naam die hen in staat stelde om voor handel en familiebezoek naar Spanje en Portugal en andere katholieke streken te reizen. Afhankelijk van de plaats waar zij zich bevonden, gebruikten ze de ene of de andere naam en gingen ze naar de synagoge of naar de kerk. De rabbijnen keerden zich fel tegen dit gebruik en iedereen die werd gesnapt op een bezoek aan 'de landen van de afgoderij' – de katholieke gebieden – moest een stevige boete betalen en publiekelijk boete doen.

De stedelijke kas

Het ontstaan van een nieuwe joodse gemeenschap stelde ook de stedelijke autoriteiten voor nieuwe vragen. Want kon dat eigenlijk wel, een joodse gemeente binnen de stadsmuren? Tal van steden in de Republiek besloten om hun poorten ferm gesloten

te houden voor joodse vestiging, zoals Utrecht, Tilburg en Deventer. Andere plaatsen, bijvoorbeeld in Drenthe, besloten tot een numerus fixus: een maximum aantal joden mocht zich metterwoon in een stad of dorp vestigen.

Maar steden als Amsterdam, Leeuwarden, Zwolle, Rotterdam en Middelburg besloten om joden wel het woonrecht toe te kennen. Zij kregen de positie van een eigen 'natie': een corporatief, semi-autonoom lichaam in de stad. De bestuurders van de joodse gemeenschap maakten afspraken met de stedelijke autoriteiten. Die hielden kortweg in dat joden in de stad mochten wonen, mits zij hun economisch profiel zo inrichtten dat de bestaande bevolking er geen last van had. Joden werden dan ook niet toegelaten tot de meeste gilden. Welke gilden wel open waren, verschilde van plaats tot plaats. Minstens zo belangrijk was de afspraak dat de joodse bestuurders – de parnassiem en de rabbijnen – verantwoordelijk waren voor alles in de eigen gemeenschap: van onderwijs tot armenzorg, van ziekenzorg tot rechtspraak. Dit resulteerde in eigen joodse scholen, weeshuizen, ziekenhuizen en opvang voor armen. De belangrijkste regel was dat joden niet ten laste van de stedelijke kas mochten komen.

Joodse 'hoofdstad'

De Portugese gemeente in Amsterdam groeide in de eerste decennia van de zeventiende eeuw uit tot een van de belangrijkste in de hele wereld. De uitzonderlijke positie als 'nieuwe joden' met toegang tot de hogere cultuur en tot internationale handel, maakte Amsterdam tot een trekpleister voor grote stromen van nieuwe migranten. Tot in de achttiende eeuw bleven katholieke 'nieuw christenen' Amsterdam opzoeken, waar zij joods werden en zich bij de gemeenschap aansloten. Wel waren de nieuwkomers steeds armer. Naast Portugese joden begonnen zich vanaf 1615 ook steeds meer Askenazische joden – afkomstig uit de Duitse en Oost-Europese landen – in Amsterdam en andere steden in de Republiek te

Literatuur

Blom, Hans, David Wertheim, Hetty Berg en Bart Wallet eds., *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam: Balans, 2017.

Bodian, Miriam, *Hebrews of the Portuguese Nation: Conversos and Community in Early Modern Amsterdam*. Bloomington: Indiana University Press, 1997.

Israel, Jonathan I., *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550–1750*. London: Vallentine Mitchell, 1998.

Kaplan, Yosef, *An alternative path to modernity: The Sephardi diaspora in Western Europe*. Vol. 28. Leiden: Brill, 1996.

Levie Bernfeld, Tirtsah, en Bart Wallet, *Canon van 700 jaar Joods Nederland*. Rijswijk: De Nieuwe Haagsche, 2015.

Swetschinski, Daniel M., *Reluctant Cosmopolitans: The Portuguese Jews of Seventeenth Century Amsterdam*. Oxford: Littman Library, 2000.

vestigen. Zij kregen hun eigen 'Hoogduitse Joodse Natie', naast de 'Portugees-Joodse Natie', elk met een eigen set aan regels en mogelijkheden. De sociaal-culturele verschillen tussen de Portugese 'nieuwe joden' en de Askenazische 'oude joden' waren eenvoudigweg te groot om samen in een joodse gemeenschap te kunnen functioneren.

Amsterdam had in de zeventiende eeuw een internationale uitstraling. In de wereld van de Portugees-joodse diaspora ging de stad fungeren als een 'hoofdstad', waar joodse gemeenten in de hele wereld naar keken voor belangrijke beslissingen en waar zij hun rabbijnen, leraren en voorzangers vandaan haalden. Gedurende de zeventiende eeuw hadden de Portugese joden in Amsterdam hun eigen 'Gouden Eeuw'. Een eeuw later waren zij ingehaald door de zeer snel groeiende Askenazische gemeenschap. Hierdoor groeide Amsterdam uit tot de grootste joodse gemeenschap van de achttiende eeuw met een faam die zich uitstreckte van de Amerika's tot diep in Rusland. Dat de basis daarvoor was gelegd door pionierende katholieken die zich geleidelijk aan tot het jodendom bekeerden, was toen allang vergeten. ■

Zeventiende-eeuwse prent van Romein de Hooghe (1675). Links de Portugese synagoge, rechts de Hoogduitse of Grote synagoge in Amsterdam. Collectie Stadsarchief Amsterdam.